6. सन्धिः

शिक्षकः – (कक्षां प्रविश्य) नीरजादित्योमेशौजसाः किं भवद्भिः कार्यं कृत न वा?
(सर्वे छात्राः विस्मयेन इतस्ततः दृष्ट्वा शिक्षकं पश्यन्ति।)
शिक्षकः – किं जातम्? नीरज! आदित्य! उमेश! औजस! युष्मान् एव पृच्छामि।
नीरजः – (आश्चर्येण) गुरुवर! भवद्भिः अस्माकं सर्वेषां नामानि कथं संयोजितानि?
शिक्षकः – सन्धिमाध्यमेन।
उमेशः – किमेवम्? कृपया विस्तरेण बोधयतु।
शिक्षकः – बोधयामि, बोधयामि, धैर्यवन्तः भवन्तु। प्रथम ह्यस्तनं कार्यं तु दर्शयत।
(सर्वे छात्राः शीघ्रतया कार्यं दर्शयन्ति।)
आदित्यः – महोदय! कार्यं सर्वैः कृतमस्ति। अधुना कृपया बोधयत।
शिक्षकः – नवमकक्षायां सन्धिविषये पठितुम् आसीत्। किं स्मर्यते?
औजसः – आम्, आम्, स्मरामः वयम्। अस्तु-'नीरज-आदित्य' इति नीरजादित्य-अत्र दीर्घ-सन्धिः कृतः भवद्भिः।
उमेशः – आम्, आम्, स्मर्यते मयाऽपि नीरजादित्य-उमेश एवं तु दीर्घसन्धेः अनन्तरं गुणसन्धिः कृतः भवता।
आदित्यः – स्पष्टम्। पुनः वृद्धि-सन्धिः कृतः नीरजादित्योमेशौजसाः इति।
शिक्षकः – शोभनम्। अतीव शोभनम्। एवमेव प्रयोगेण पठिताशान् अवगन्तुं पारयामः।
अदितिः – गुरुवर! अत एव मम नाम्ना सह दीप्तेः नामयोजनेन 'दीप्त्यदिती' इति यण सन्धेः नियमानुसारमेव भवता आकार्यते प्रायशः।
शिक्षकः – आम्, सम्यगवगतम्। अधुना अभ्यासेन एतान् चतुरः भेदान् पुनरावृत्त्य स्वरसन्धेः नवीनान् भेदान् पठिष्यामः।

अधोलिखितात् अनुच्छेदात् दीर्घ-गुण-यण् वृद्धि-सन्धिनाम् उदाहरणानि चित्वा लिखत-

जानामि + अहम् (i) _______ यत् जलोपप्लवेन (ii) _______ + _______पीडितः रमा-ईशः (iii) _______ वृक्षारूढः (iv) _______ + _______ अभवत्। लीलया+एव (v) _______ सर्वमसहत। तदा सः साधु+उपदेशम् (vi) _______ स्मृतवान् यत् कदापि धैर्य न त्याज्यम्। स्थितेः सामान्ये जाते सः महा + औत्सुक्येन (vii) .... गृहं गतवान् अचिन्तयत् च सर्वं खल्विदम् (vii) _______ + _______ब्रह्म। तदा मोहनः सोहनः च द्वौ + अपि (ix) _______ रमेशस्य गृहमागच्छतः। सर्वेऽपि (x) _______ + _______ एकत्रीभूय भोजनं पचन्ति।
(सर्वे छात्राः एकैकं कृत्वा सर्वेषाम् उदाहरणानाम् समाधानं कुर्वन्ति तदा एकः छात्रः वदति।)

उत्तरम्:
(i) जानाम्यहम्
(ii) जल + उपप्लवेन

(iii) रमेशः
(iv) वृक्षः + आरूढः
(v) लीलयेव
(vi) साधूपदेशम्
(vii) महौत्सुक्येन
(viii) खलु + इदम्
(ix) द्वावपि
(x) सर्वे + अपि

आदित्यः – गुरुवर! अन्तिमौ द्वौ तु स्पष्टौ न भवतः।
शिक्षकः – अस्तु, अवबोधयामि एकैकं कृत्वा।
यथा – द्वौ + अपि – द्वावपि गृहमागच्छतः।
एवमेव
(i) द्वौ + एते – ______ पठतः।
(ii) तौ + अत्र – _______ लिखतः।
(iii) पो + अनम् – पवनम् मन्दं मन्दं वहति।
(iv) पौ + अकः – ________ सर्वं दहति।
(v) भावुकः – ________ + ________ न भवितव्य।
(vi) ने + अनम् – नयनम् उद्घात्य एव मार्गे चलत।
(vii) शे + अनम् – ________ रात्रौ एव करणीयम्।
(viii) _____ + _____ चयनम् कृत्वा एव खाद्याखाद्यं खादनीयम्।
(ix) गै + अकः – गायकः मधुरं गायति।
(x) नै + अकः – _____ सुन्दरं नृत्यति।
(xi) शायिकाः – _____ + _____ रेलयानेषु भवन्ति।

उत्तरम्:
(i) द्वावेते
(ii) तावत्र
(iv) पावकः
(v) भौ+उकः
(vii) शयनम्
(viii) चे + अयनम्
(x) नायकः
(xi) शै + इकाः

www.dreamtopper.in

'एचोऽयवायावः' इति नियमानुसारं ए, ऐ, ओ, औ-इत्येतेषां स्वराणां परतः कस्मिंश्चिदपि स्वरे आगते एतेषां चतुर्णा स्थाने क्रमशः अय्, आय, अव्, आव् च भवन्ति। एते 'अयादिचतुष्टय' इति नाम्नाऽपि ज्ञायन्ते।

छात्राः – अवगतः अस्माभिः अयादिसन्धिः।
शिक्षकः – पठिते अनुच्छेदे अन्तिम वाक्यमासीत्-सर्वेऽपि(सर्वे अपि)एकत्रीभूय भोजन पचन्ति। एतत् पूर्वरूपसन्धेः उदाहरणम् अस्ति।

एवमेव अन्यानि उदाहरणानि पश्यन्तु-
(i) अन्येऽपि – ____ + ____ जनाः भोजनं खादन्ति।
(ii) सर्वत्र – ____ + ____ उपविशन्ति।
(iii) विष्णोऽवतु – अवतु माम्।
(iv) शिशोऽपि – ____ + ____ कुशली त्वम्।
(v) साधोऽत्र – ____ + ____ भोजनं कुरु।

उत्तरम्:
(i) अन्ये + अपि
(ii) सर्वे + अत्र
(iv) शिशो + अपि
(v) साधो + अत्र

'एङः पदान्तादति', इति सूत्रानुसार पदान्तयोः ए, ओ इत्येतयोः परतः यदि अकारः आगच्छेत् तर्हि द्वयोः स्थाने पूर्वरूपः अर्थात् 'ए, ओ' एव भवति। अकारश्च ऽ इति अवग्रहस्य चिह्नेन दर्श्यते। एषः भेदः 'पूर्वरूपसन्धिः' इति कथ्यते।

छात्राः – पूर्वरूपसन्धिरपि स्पष्टः। किं कोऽप्यन्यः भेदः भवति स्वरसन्धेः।
शिक्षकः – आम्, प्रकृतिभावः पररूपश्च एतौ द्वौ अन्यौ भेदो अपि स्तः। परं दशमकक्षायां केवलं षड्भेदाः। अधुना एतेषां पुनरभ्यासम् कुर्मः येन स्वरसन्धिः पूर्णतया हृदयंगमः भवेत्।

अभ्यासः

1. अधः प्रदत्तवाक्येषु सन्धिम्/सन्धिविच्छेद वा कृत्वा लिखत-

(i) वानराः सर्वत्र वृक्षे अपि ______ कूर्दन्ति।
(ii) के + अत्र ______ विद्यालयम् आगत्य कक्षां न आगताः।
(iii) हे शिशोऽत्र ______ + ______ आगत्य उपविश।

www.dreamtopper.in

(iv) ते पठन्ति, तावपि ______ + ______ पठतः।
(v) यथा उचितं ______ कार्यं करणीयम्।
(vi) एतत् पुस्तकं तु तवैवास्ति ______ + ______ + ______
(vii) साधूपरि ______ + ______ गच्छतः।
(viii) कविः इन्द्रः ______ नवीनां कवितां श्रावयति।
(ix) कस्मिन्नपि अत्याचारः ______ + ______ तु न करणीयः।
(x) भानो + ए ______ जलार्पणं करणीयम्।

उत्तरम्:
(i) वृक्षेऽपि
(ii) केऽत्र
(ii) शिशो + अत्र
(iv) तौ + अपि
(v) यथोचित
(vi) तव + एव + अस्ति
(vii) साधु + उपरि
(vii) कवीन्द्रः
(ix) अति + आचारः
(x) भानवे

शिक्षकः – छात्राः! हाः अस्माभिः स्वरसन्धिः सम्यगवगतः। अद्य व्यञ्जनसन्धि विसर्गसन्धि चावबोधयामि।
छात्राः – (समवेतस्वरेण) आम् श्रीमन्! वयमपि सन्धेः अन्यान् भेदान् अवगन्तुम् इच्छामः।
(अध्यापक: श्यामपट्टसहायतया पाठयति।)
(छात्राश्च स्वपुस्तिकासु लिखन्ति)

www.dreamtopper.in

व्यञ्जन-सन्धिः

1. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत-

(क) चलत् + अनिशम् – चलदनिशम् एव उन्नतिं करोति।
(i) एतस्मादेव = ______ + ______ पाठात् त्वं पठ।
(ii) जगत् + ईशः = ______ सर्वत्र विद्यमानः।
(iii) यस्य शब्दस्य अन्ते स्वरः सः शब्दः अजन्तः = ______ + ______ कथ्यते।
(iv) शब्दरूपः सुप्+अन्तः = ______ कथ्यते, धातुरूपश्च तिङन्तः।

उत्तरम्:
(i) एतस्मात् + एव
(ii) जगदीशः
(iii) अच् + अन्तः
(iv) सुबन्तः

वर्गस्य प्रथम: वर्ण:+ वर्गस्य तृतीय:, चतुर्थ: वर्ण:, स्वर:, य्, र्, ल्, व् वर्णा:   ↓   प्रथमवर्णस्य स्थाने तृतीय: वर्ण: (परिवर्तनम्)

(ख) अस्मात् + नगरात् = अस्मान्नगरात् ग्रामः अतिदूरम्।
(i) सम्यक् + नेता = ________ एव राष्ट्रोन्नत्यै प्रयतते।
(ii) किन्नु = ________ + ________ खल्विदं लिखितम्।
(iii) सः प्रत्यक्+आत्मा = ________ भूत्वा परोपकारं करोति।
(iv) दिङ्नागः = ________ + ________ 'कुन्दमाला' इत्यस्य लेखकः।
(v) वर्षस्य षण्मासाः = ________ + ________'व्यतीताः।

www.dreamtopper.in

उत्तरम्:
(i) सम्यग्नेता
(ii) किम् + नु
(iii) प्रत्यगात्मा
(iv) दिक् + नागः
(v) षड् + मासाः

(ग) सः कदाचित् ध्यानेन शृणोति कदाचित् + च = कदाचितच्च न।
(i) शरत् + चन्द्र = ________ मम मित्रस्य नाम।
(ii) मनुष्यः ज्ञानेन सफलं कुर्याज्जीवितम् = ________ + ________
(iii) मनस्+चञ्चलम् = ________ हि भवति।
(iv) हरिश्शेते = ________ + ________ वैकुण्ठे।

उत्तरम्:
(i) शरच्चन्द्रः
(ii) कुर्यात् + जीवितम्
(iii) मनश्चञ्चलम्
(iv) हरिः + शेते

स्, तवर्ग + श्, चवर्ग
↓ ↓
श्, चवर्ग (परिवर्तनम्)

(घ) धनुस् + टङ्कार-धनुष्टङ्कारः तु युद्धस्य संकेतः।
(i) प्रथमपंक्त्याः बालस् + षष्ठ = _______ पाठं पठेत।
(ii) रामायणं वाल्मीकिना लिखितम्, तट्टीका = _______ + _______ च केन लिखिता?
(iii) मह्यम् पक्षिणाम् उत् + डयनम् = _______ अतीव रोचते।
(iv) टीकां तु लेखकष्टीकते = _______

उत्तरम्:
(i) बालष्षष्ठः
(ii) तत् + टीका
(iii) उड्डयनम्
(iv) लेखकस् + टीकते

स्, तवर्ग + ष्, टवर्ग
↓ ↓
ष्, टवर्ग (परिवर्तनम्)

(ङ) अतिथेः सद्-कारः-सत्कारः करणीयः।
(i) परिश्रमी छात्रः एव परीक्षायां सफलतां लभ + स्यते = ______
(ii) दिक्पालः = ______ + ______ कः भवति?

www.dreamtopper.in

उत्तरम्:
(i) लप्स्यते
(ii) दिक् + पालः

वर्गस्य द्वितीयः तृतीयः चतुर्थः वर्णः + वर्गस्य प्रथमः, द्वितीयः वर्णः, श्, ष्, स्
↓
स्ववर्गस्य तृतीयः वर्णः भवति। (परिवर्तनम्)

(च) अ. हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे जगद्गुरुम्।
(i) अहम् + पुनः = _______ पाठं पठिष्यामि।
(ii) अपूर्व खलु = _______ + _______ आसीत् नाटके नायकस्य अभिनयम्।
(iii) त्वं माम् = _______ + _______ आकारयसि किम्?
(iv) श्रेष्ठम् + कर्म = _______ एव कर्तव्यम्।

उत्तरम्:
(i) अहंपुनः
(ii) अपूर्वम् + खलु
(iii) त्वम् + माम्
(iv) श्रेष्ठकर्म

पदान्त म् + व्यञ्जनवर्णः ↓ अनुस्वारः (ं) (परिवर्तनम्)

(छ) आ. अति सम् + चयः = सञ्चयः न कर्तव्यः।
(i) शीतकाले शैत्यं कम्पनम् + च = _______ अप्यनुभूयते।
(ii) शीतकाले रात्रौ सञ्चरणम् = _______ + _______ दुष्करम्।
(iii) भुजनगरम् + तु = _______ गुजरातराज्ये अस्ति।
(iv) त्वं किमर्थं कुम् + ठितः = _______ असि?

उत्तरम्:
(i) कम्पनञ्च
(ii) सत् + चरणम्
(ii) भुजनगरमस्तु
(iv) कुण्ठितः

म्/ अनुस्वारः + वर्गीय- व्यञ्जनम् ↓ परवर्ती-वर्गस्य पञ्चमः- (परिवर्तनम्)

www.dreamtopper.in

विसर्ग-सन्धिः

1. उदाहरणमनुसृत्य सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत-

(क) हे मित्र! नमः + ते = नमस्ते।
(i) शत्रोः अपि शिरः + छेदः = शिरश्छेदः न करणीयः।
(ii) कठिना परिस्थितिः दारुणः + च = ______ कालः।
(iii) तुरका + तुरङ्गैः = _______ सह धावन्ति।
(iv) धनुष्टङ्कारः = _______ + _______ श्रूयते।
(v) सः कठिन तपस्तेपे = _______ + _______

उत्तरम्:
(ii) दारुणश्च
(ii) तुरश्तुरङ्गैः
(iv) धनु: + टङ्कारः
(v) तपः + तेपे

www.dreamtopper.in

विसर्ग (:) + श्, च्, छ्
↓
श् (परिवर्तनम्)
विसर्ग + स्, त्, थ्
↓
स् (परिवर्तनम्)
विसर्ग + ष्, ट्, ठ्
↓
ष् (परिवर्तनम्)

(ख) रामः वनमगच्छत् लक्ष्मणः + अपि = लक्ष्मणोऽपि तेन सह अगच्छत्।
(i) निर्धनः + जनः- निर्धनो जनः धनाभावे सदा दुःखितः भवति।
(ii) चौरः + अयम् = ______ मम स्यूतं चोरितवान्।
(iii) एकस्मिन् वने व्याघ्रः + नष्ट = ______ अभवत्।
(iv) पण्डितो जनः = ______ + ______ विद्वान् भवति।
(v) सः पठति ततोऽसौ = ______ + ______ लिखति।
(vi) तस्य मनोरथ = ______ + ______ सिध्यति।

उत्तरम्:
(ii) चोरोऽयम्

(iii) व्याघ्रोनष्टः
(iv) पण्डितः + जनः
(v) ततः + असौ
(vi) मनः + रथः

(ग) वने वह्निः + दह्यते = वह्निर्दह्यते पादपान्।

विसर्ग (:) + अ
↓
उ (गुण ओ) + ऽ (अवग्रह:)
विसर्ग (:) + वर्गस्य तृतीय:, चतुर्थ: वर्ण:, य्, र्, ल्, व्, ह्
उ (गुण ओ)

(i) वसन्ते प्रकृतिः + एव = प्रकृतिरेव मनोहारिणी।
(ii) कन्या पितुः + गृहत् = ________ त्यक्त्वा पतिगृहं गच्छति।
(iii) नाविक: = ________ + ________ नौकां चालयति।
(iv) नाटककार: कविरपि = ________ + ________ च काव्यं कुरुतः।
(v) अहं पदातिरेव = ________ + ________ विद्यालयम् आगच्छामि।

उत्तरम्:
(ii) पितुर्गृहम्
(ii) नौ + इक:
(iv) कविः + अपि
(v) पदातिः + एव

अ, आ भिन्नस्वरात् पर: विसर्ग: + स्वर:, वर्गस्य तृतीय:, चतुर्थ: पञ्चमो वा वर्ण: स्यात्।
↓
र् (परिवर्तनम्)

(घ) ध्यानेन न पठसि अतः + एव = अत एव उत्तमाकान् न प्राप्नेषि।
(i) आकाशे = _______ + _______ कपोता उत्पतन्ति।
(ii) अर्जुनः + उवाच = _______ अहं युद्धं न करिष्यामि।
(iii) विद्यालयं बालका आगच्छन्ति = _______ + _______ पठन्ति च।
(iv) बसयानेन स गच्छति = _______ + _______ विद्यालयम्।

www.dreamtopper.in

(v) एषः + आगच्छति = _______ कार्यं करोति पठति च।

उत्तरम्:
(i) आ + काशे
(ii) अर्जुनोऽवाच
(iii) आ + गच्छन्ति
(iv) सः + गच्छति
(v) एषागच्छति

अनुनासिकसन्धिः

1. अधोलिखितानि वाक्यानि ध्यानेन पठत-

(क) एतन्न शोभनीयम्।
(i) तन्न उचितम्।
(ii) वाङ्मयं तपः।
(ii) तन्मयो भूत्वा कार्यं कुरु।
(iv) एतन्मुरारिः अस्ति।
(v) तन्नाम किमस्ति।

उपरि लिखितानि सर्वाणि उदाहरणानि अननासिकसन्धेः सन्ति।
अनुनासिकसन्धौ पूर्वपदस्य अन्तिमः वर्णः यदि वर्गस्य कोऽपि वर्णः भवति, उत्तरपदस्य प्रथमः वर्णः यदि अनुनासिक वर्णः भवति तदा पूर्वपदस्य अन्तिमवर्णः स्ववर्गस्य पञ्चमवणे परिवर्तितः भवति।

यथा-
तन्नाम – तत्(त्) + नाम
वर्गस्य प्रथमः वर्णः + वर्णस्य अन्तिमः वर्णः
तदा त् वर्णः स्ववर्गस्य अन्तिमे 'न्' इति वर्णे परिवर्तितः भवति।
एते सर्वे वर्णाः अनुनासिकवर्णाः सन्ति।
यथा- ङ्, ञ्, ण, न्, म्

अभ्यासः

1. अधोलिखितानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत-

www.dreamtopper.in

(i) हे ईश्वर! सन्मतिं यच्छ।
(ii) हे छात्रा:! सत् + मार्गे चलत।
(iii) प्रलयकाले सर्वत्र अम्मयं भवति।
(iv) जगन्नाथः सर्वान् रक्षति।
(v) तन्मात्रम् एव खाद।
(vi) कक्षायां षट् + नवतिः छात्रा:सन्ति।
(vii) सा जगत् + माता इति रूपेण प्रसिद्धा अस्ति।
(viii) मम सन्मुखे तिष्ठ।
(ix) दिक् + नागः सर्वान् रक्षति।

उत्तरम्:
(i) सत् + मति
(ii) सन्मार्गे
(iii) अत् + मयं
(iv) जगत् + नाथ:
(v) तत् + मात्रम्
(vi) षण्नवतिः
(vii) जगन्माता
(vii) सत् + मुखेः
(ix) दिङ्नागः

तुक् आगम-सन्धिः

2. अधोलिखितानि वाक्यानि पठत-

(i) ग्रीष्मे जनाः वृक्षच्छायां सेवन्ते।
(ii) हे छात्रा:! एकम् अनुच्छेदं लिखत।
(ii) पुरा भारते एकच्छत्र राज्यम् आसीत्।
(iv) आकाशः मेघैः आच्छन्नः अस्ति।
(v) सम्बन्ध-विच्छेदः न करणीयः।

उत्तरम्:
(i) वृक्षः + छायां
(ii) अनु + छेदं
(ii) एक + छत्रं
(iv) आ + छन्नः
(v) वि + छेदः

www.dreamtopper.in

उपरि यानि रेखाङ्कितपदानि सन्ति तानि सर्वाणि 'तुक्' आगम-सन्धेः उदाहरणानि सन्ति।
तुक्-आगमः – सन्धौ यदि पूर्वपदे 'अ, इ, उ, ऋ स्वराः भवन्ति उत्तरपदे च 'छ' भवति तदा उभयोः पदयोः मध्ये 'च्' वर्णः आगच्छति।

परं यदि पूर्वपदे आ, ई ऊ स्वराः भवन्ति तदा 'च्' वर्णस्य आगमः विकल्पेन भवति।
यथा- लक्ष्मी-छाया = लक्ष्मी छाया / लक्ष्मीच्छाया

3. अधोलिखितानां सन्धिं सन्धिविच्छेदं वा कुरुत-

(i) शोधच्छात्राः – __________
(ii) विच्छेदः – __________
(iii) अनु + छेदः – __________
(iv) परि + छेदः – __________
(v) लक्ष्मीच्छाया – __________
(vi) वृक्ष + छाया – __________
(vii) तवः + छविः – __________
(viii) वृक्षच्छेदनम् – __________
(ix) छुरिका + छिन्नः – __________
(x) शब्दच्छेदः

उत्तरम्:
(i) शोध + छात्राः
(ii) वि + छेदः
(ii) अनुच्छेदः
(iv) परिच्छेदः
(v) लक्ष्मी + छाया
(vi) वृक्षच्छाया
(vii) तवच्छविः
(viii) वृक्ष + छेदनम्
(ix) छुरिकाच्छिन्नः
(x) शब्द + छेदः

www.dreamtopper.in